

Een neus voor veranderingen

Lof en verguizing van de cosmetische chirurgie

De Academische Boekengids 52, september 2005, pp. 3-5.

Ons lichaam is niet langer de 'tempel van de heilige geest', maar steeds meer een doel in zichzelf. Het wordt niet langer gekastijd, maar verfraaid met behulp van scalpel en siliconen. Cosmetische chirurgie is veel méér dan een uiting van de gecommmercialiseerde strijd tussen de seksen. Het is ook een vorm van persoonlijke expressie, een bewijs van zelfbeschikkingsrecht en hoort volgens sommigen juist bij een feministische visie op de maatschappij.

Wat is lichamelijke schoonheid? Het antwoord op die vraag is in de afgelopen eeuwen allesbehalve eensluidend geweest. Lichamen, bewonderd in de decennia voor ons, worden nu met strenge blik naar de kunstmatige sportvelden van de fitnesscentra gezonden om te vermageren. Lichamen mogen niet meer uitpuilen, hangen en schudden, maar moeten strak zitten en bewegen als een machine, gehoorzamen als een machine. Lichamen moeten mooi zijn. En als ze niet mooi zijn, moeten ze mooi worden gemaakt. Waarom doen we dat? Gaat het echt om schoonheid? De beantwoording van deze vragen leert ons net zo veel (of weinig) over de mens, als over de tijd en cultuur waarin hij leeft. Deze zijn niet los van elkaar te begrijpen.

Om te beginnen is het goed op te merken dat het niet van alle tijden is dat we de schoonheid en vorm van het lichaam zo hebben geïdealiseerd als tegenwoordig. In de Middeleeuwen overheerste het beeld van de mens als schuldige, als gestrafte. Daarbij pasten geen afbeeldingen van kracht en gezondheid en geen wensen om het lichaam te veranderen, te verfraaien. Paus Innocentius III (1161-1226) sprak over de mens als 'voer voor onsterfelijke wormen die nooit ophouden met knagen en vreten, een zak vol verrotting, altijd stinkend en weerzinwekkend vuil'. De monnik Bernard van Clairvaux zag de mens als bestaande uit 'stinkend zaad, een zak stront en voer voor wormen'. Het levend lichaam werd gezien als een masker van de dood. Het was in hoge mate onrein, een plaats van rotting en bederf, waarbij het proces van ontbinding niet pas na de dood begon, maar al tijdens het leven zelf. Het lichaam was niet alleen gevuld met glibberige organen, lichaamsvochten en excrementen, maar bood ook plaats aan een krioelende massa maden en wormen. Het stonk en de stank zorgde als vanzelf voor de associatie met rotting, zo valt te lezen in *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914* van Arnold Labrie. Met name de vrouw moest het ontgelden: zij was de poort van de duivel. Want de vrouw had Gods evenbeeld, de mens, ten val gebracht.

Het lichaam als poel van verderf kon slechts door kastijding tot de orde worden geroepen. Bedelmonniken (flagellanten) die zichzelf met zwepen afrosten, trokken door de Europese steden. Pest en lepra hielden huis, zorgden voor honderdduizenden slachtoffers en onderstreepten de totale weerloosheid en waardeloosheid van de mens en zijn lichaam.

'DE LEER VAN DE ZUIVERHEID VAN HET HART IMPLICEERT ALS VANZELF EEN AFKEER VAN HET LICHAAM. EEN DERGELIJKE VERACHTING VAN HET LICHAAM LAAT NIET TOE DAT HET ALS MOOI WERD GEZIEN, OF ZELFS MAAR VERZORGD OF GEWASSEN MOEST WORDEN.'

Het waren tijden van angst. Angst voor het onbekende, angst voor ziekten. Ziekten die natuurlijk altijd door vreemden werden overgebracht. Er ontstond een verlangen naar het zuivere, het reine. Daarbij moeten we niet denken aan persoonlijke hygiëne, want het zou nog eeuwen duren voordat het begrip 'reinheid' verwees naar schoon water en naar wassen. Nee, het ging om de zuiverheid van het geloof. Alleen de 'reinen van hart' zouden de zuiverheid van God mogen aanschouwen. De doctrine van het zuivere hart vormt dan ook niet voor niets het kernstuk van de christelijke leer: zij impliceert als vanzelf een afkeer van het lichaam. Een dergelijke verachting van het lichaam laat niet toe dat het als mooi werd gezien, of zelfs maar verzorgd of gewassen moest worden. Integendeel. Zorg voor het lichaam gold als godslasterlijke ijdelheid. De heilige Petrus Damianus noemt het voorbeeld van een vrouw die te veel aandacht aan haar uiterlijk schonk en daarvoor gruwelijk werd gestraft. God ontnam haar op een dag haar schoonheid, die slechts het bewijs was van haar geestelijke corruptie, en veranderde haar lichaam in een rottende massa die een onverdraaglijke stank verspreidde. De afkeer van het lichaam betreft vooral de seksualiteit, die slecht begrepen, alom aanwezige kracht in het menselijk gedrag.

Toch is hier ook een nuancering op zijn plaats. Hoewel het lichaam, met name in de Middeleeuwen, extreem negatief werd afgeschilderd, was er toch ook het besef dat het een 'tempel was van de heilige geest'. Indien de mens geschapen is naar Gods beeld, is het namelijk merkwaardig om dit beeld zo naar beneden te halen. Want, zo kunnen we lezen: 'weet u niet dat uw lichaam een tempel is van de heilige Geest, die in u woont en die u van God hebt ontvangen? U behoort uzelf niet toe. Want u bent gekocht en de prijs is betaald. Gebruik dus uw lichaam om God te verheerlijken' (1 Cor 6:15-20).

De bijbel zelf, en met name het Oude Testament, is over het lichaam dan ook aanzienlijk milder dan degenen die aan dat geschrift hun gezag ontlenden. De bijbel spreekt niet over de mens die een lichaam heeft, maar dat de mens een lichaam is. En dan komen alle organen naar voren: de nieren, de lever, de gal, het hoofd, het hart, de voeten, de handen. Het zijn geen onderdelen van een machine, nee, ieder van die onderdelen ben ik zelf. De bijbel zegt: mijn nieren verlangen; mijn lever wordt met smart doorboord; mijn gal is bitter; mijn hart weent; mijn bloed roept; mijn hals verlangt; mijn keel looft; mijn ingewanden zijn met ontferming bewogen; mijn voeten huppelen. Hier is dus sprake van een oudtestamentische visie waarin lichaam en geest (ziel) tot op zekere hoogte worden gezien als een eenheid. Tot op zekere hoogte, want er was wel degelijk sprake van een hogere waardering voor de ziel. Wat was immers het nut van het lichaam als de ziel naar de verdoemenis ging?

Tijdens de Verlichting zien we een verandering optreden. Giovanni Francesco Pico della Mirandola (1463-1494) stelde de individuele autonomie centraal. Hij zag ziekte en mismaaktheid niet als een Goddelijke bestraffing maar als een beïnvloedbare speling van het lot. Pico laat God tegen Adam zeggen: 'Je bent een wezen, noch van de aarde, noch van de hemel, je bent noch sterfelijk, noch onsterfelijk. Je bent de trotse vormgever van je eigen lichaam en bestaan. Vorm je lichaam naar je eigen goeddunken ...' Sander Gilman toont in zijn boek *Making the Body Beautiful. A Cultural History of Aesthetic Surgery* hoe belangrijk een dergelijk humanistisch standpunt was. Het gaf het individu voor een deel het beslissingsrecht over zijn eigen lichaam terug.

De oproep van Pico della Mirandola was radicaal. Het zou nog meer dan honderd jaar duren voordat er gevolg aan werd gegeven, en wel op de meest letterlijke wijze, namelijk door het reconstrueren van neuzen op verminkte gezichten. Dit gebeurde door Gaspare Tagliacozzi (1545-1599), die wel wordt gezien als een van de 'vaders' van de plastische en cosmetische chirurgie in Europa. In de eeuw die verstreek tussen Pico della Mirandola en Tagliacozzi had een grote syfilisepidemie huisgehouden. Deze ziekte roofde bij veel patiënten de neus weg. Om de verdwenen neus te vervangen, had Tagliacozzi een revolutionaire chirurgische techniek geïntroduceerd door een huidlap van de bovenarm te gebruiken. Het bleef echter een riskante aangelegenheid. Niet alleen gebeurde alles zonder verdoving en zonder enige kennis van infectie, ook was de nieuwe neus geenszins te vertrouwen. Bij koud weer kreeg hij een loodgrijze kleur en bij te hard snuiten bestond een aanzienlijk risico dat het gereconstrueerde orgaan werd weggeblazen en de eigenaar weer even neusloos was als voorheen.

Met de neus is iets vreemds aan de hand. Door de eeuwen heen wordt aan de neus een waarde toegekend die veel verder gaat dan zijn feitelijke functie. Het is namelijk het enige orgaan waarmee we stank kunnen detecteren en stank duidt op onreinheid. Daar gaat het om. Labrie wijst er in *Zuiverheid en decadentie* op dat rein en onrein ook sociale categorieën zijn. De neus is een scherprechter die feilloos bepaalt wie er wel en wie er niet bij hoort. Met andere woorden: wie stinkt en in een 'kwade reuk' staat tegenover wie er in een 'goede reuk staat'. De zeventiende-eeuwse arts Paulini maakt melding van een incident met een vilder die werd bevangen door de heerlijke geuren van een apotheek. Hij kwam pas weer bij bewustzijn toen hij de hem bekende stank van het lazaret rook. Voor Paulini vormde dit het onomstotelijke bewijs dat de standen een natuurlijk gegeven zijn, want de neus kan niet liegen. De lagere klasse is het simpelweg niet gegeven om de prettige geur van kruiden aan te kunnen. Zij is er voor de stank.

Er zijn vele voorbeelden over de bijzondere waarde die niet alleen aan de functie van de neus werd gehecht, ook aan de vorm ervan. Zo laat Gilman zien dat de syfilitische neus het teken was van de immoraliteit. En dat deze negatieve waardering zich gaandeweg uitbreidde over alle neuzen die niet voldeden aan de ideale vorm, waarbij de neusrug een hoek van honderd graden maakte ten opzichte van een denkbeeldige horizontaal. De wijdverspreide mening dat een kleine, platte neus het zichtbare teken was van een inferieur ras, is voor een belangrijk deel terug te voeren op het werk van de Groninger anatomus Petrus Camper (1722-1789). Camper bouwde een raciale theorie op basis van de neusvorm. Hij introduceerde de zogenaamde nasale index, die was gebaseerd op de hoek van de neus ten opzichte van het gezicht. Veel tijdgenoten, onder wie zijn schoonzoon Theodor Soemmering, gebruikten deze index voor het opstellen van een raciale hiërarchie. Het zal geen verbazing wekken dat de Afrikaan onder aan de schoonheidsladder stond, tezamen met de aap, en de klassieke blanke Europeaan (de Griek) bovenaan. Charles de Secondat baron de Montesquieu (1699-1755) meende in de vorm van de zwarte neus zelfs de morele rechtvaardiging van de slavernij te kunnen vinden.

De joodse neus werd al snel gelijkgesteld aan de Afrikaanse. De jood en de zwarte, beiden droegen ze hun afkomst in het gezicht. De neus werd een abstract teken voor ras en afkomst. De jood was de heks, de duivel. Behalve over een herkenbare neus, beschikte hij over het kwade oog. Hij kon zich 's nachts in een dier veranderen en verspreidde, daar hebben we het weer, een beestachtige stank. Dit half mens half dier-zijn vormde de rechtvaardiging om de joden in de late Middeleeuwen als beesten te vervolgen.

De grootte en de vorm van de neus werden pionnen in het moralistische debat. Deze extreme normatieve betekenisverlening aan de neus duurde, vreemd genoeg, niet een korte tijd, maar eeuwen. Ruim tweehonderd jaar lang heeft de neus een hoofdrol gespeeld in talloze bedenkelijke debatten. De moralistische antropologie van de neus nam zulke groteske vormen aan dat de Berlijnse chirurg Johann Friedrich Dieffenbach (1792-1847) zich er in 1834 over beklagde hoe gemakkelijk men iemand zonder neus tegemoet treedt met onverbloemde gevoelens van weerzin en afschuw en hoe velen zo'n gezicht zagen als een straf voor begane zonden. Zoals eerder in de geschiedenis het lijden aan lepra ook werd

gezien als het bewijs voor hoogmoedig gedrag en zonde.

‘NU DE RELIGIE ALS REGULERENDE KRACHT GROTENDEELS IS WEGGEVALLEN,
MOGEN WE ONS LIJF VERBOUWEN EN MANIPULEREN.’

Jacques Joseph (1865-1934) heette eigenlijk Jakob Joseph, maar had zijn joodse naam veranderd tijdens zijn geneeskundestudie in Berlijn. Joseph was een orthopedisch chirurg die werkte bij Julius Wolff (1836-1902), een van de beste chirurgen uit die tijd. Joseph was niet zozeer geïnteresseerd in de conventionele orthopedie, maar vooral in de mogelijkheid om een lichaam via medische weg te veranderen. Nadat hij bij een joods kind met wijduitstaande oren een operatie had uitgevoerd waardoor die oren vlakker tegen het hoofd kwamen te liggen, werd hij door Wolff ontslagen. Dit was geen echte maar cosmetische chirurgie. Voor Wolff stond dat gelijk aan het gebruik van chirurgische kennis voor lege ijdelheid. Dat het kind om zijn joodse ‘Moritz’ oren voortdurend werd geplaagd, deed er volgens hem niet toe. Joseph begon voor zichzelf. Hij werd de grondlegger van de moderne cosmetische rhinoplastiek (neusverandering). Zijn succes was dusdanig dat men hem in Berlijn ‘Nasen Joseph’ noemde.

Joseph ging nu neuzen, oren en andere lichaamsdelen veranderen, zodat de bezitter ervan onopvallend in de massa kon verdwijnen. Dat was wat zijn patiënten wilden: niet langer als jood opvallen, maar onderdeel zijn van de anonieme, niet nagewezen stedelijke massa. En Joseph leverde die mogelijkheid. Het ging dus eigenlijk helemaal niet om schoonheidswensen, maar om het verlangen niet op te vallen – in ieder geval geen jood te zijn die werd nagewezen of uitgescholden. Bij Joseph stond de neus centraal. Zijn patiënten wilden een neusverandering omdat het daarbij niet ging om de vorm van een willekeurig orgaan, maar om een lichaamsdeel met een moralistisch-normatieve betekenis: de neus van een jood. Jacques Joseph veranderde in Berlijn joodse neuzen, zoals John Roe in New York de ‘mopsneus’ van de Ieren veranderde en zo de Ier liet verdwijnen in de massa van niet-Ieren, met niet-Ierse neuzen.

De vroeg-twintigste-eeuwse cosmetische chirurgie hield zich dus niet zozeer bezig met het vergroten van schoonheid, maar veel meer met het veranderen van het uiterlijk, met name het gezicht, om de meest duidelijke en minst gewaardeerde etnische kenmerken te laten verdwijnen. Wel of niet geaccepteerd zijn vormde de basis voor – een gevoel van – geluk. De chirurg verwijderde de scherpe kanten van de vorm, voegde deze naar de andere vormen, waardoor er een gemiddelde vorm ontstond. Die werd niet langer gediscrimineerd. Dat gebeurt immers nooit met gemiddelde vormen.

Dit is overigens een beeld dat niet alleen past bij de vroege twintigste eeuw. Het geldt ook voor latere periodes. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond in Azië een markt voor het ‘verwesteren’ van de oogleden, een markt die tot op heden voortduurt. Van de 2,8 miljoen cosmetisch chirurgische ingrepen die jaarlijks in de Verenigde Staten plaatsvinden, wordt bijna twintig procent verricht bij niet-westerse cliënten. In veel gevallen gaat het hierbij om etnische chirurgie, het laten verwijderen van de meest markante etnische kenmerken in ‘ruil’ voor die van de dominante raciale cultuur. We zien hier hetzelfde proces als bij Nasen Joseph in het Berlijn van de vroege twintigste eeuw. Gilman spreekt in zijn boek niet voor niets over *passing*: de chirurg moet ervoor zorgen dat iemand ‘slaagt’ in zijn overgang naar de dominante cultuur.

Kathy Davis geeft in haar recente boek *Dubious Equalities and Embodied Differences. Cultural Studies on Cosmetic Surgery* verschillende voorbeelden van vrouwen die willen verdwijnen in de onopvallendheid. Uit gesprekken met Nederlandse vrouwen die een cosmetische ingreep hadden ondergaan, werd duidelijk dat schoonheid of het beantwoorden aan een schoonheidsideaal niet genoemd werd als argument voor de ingreep. Deze vrouwen wilden niet mooier worden of anders zijn. Ze wilden juist *niet* anders zijn. De mens wil zich verschuilen tussen duizenden dezelfde anderen.

Gilman beschrijft in zijn boek hoe in de jaren vijftig in de Verenigde Staten mensen met een afwijkend uiterlijk, bijvoorbeeld door oorlogsverwondingen, gedwongen werden zich met medische hulp (farmacologisch of chirurgisch) te laten veranderen, zodat ze het gemiddelde uiterlijk dichter benaderden. Gemeenteverordening 36-44 van Chicago uit 1966 bepaalde dat personen die door ziekte, ongeluk of misvorming een ‘walgelijk (*disgusting*) subject’ waren, zich niet mochten vertonen in publieke ruimten. Deden ze dat toch, dan riskeerden ze een boete. Dit komt akelig dicht in de buurt van de nazi-wetgeving in Duitsland en de apartheidswetgeving in Zuid-Afrika.

Het aanpassen van het uiterlijk om *niet* op te vallen, lijkt sinds het einde van de twintigste eeuw niet meer de belangrijkste reden te zijn om op chirurgische wijze het eigen lichaam te veranderen. Integendeel: hoe opvallender, hoe beter, lijkt de norm. Davis en Gilman beschrijven bijvoorbeeld hoe de Franse performancekunstenares Orlan haar lichaam gebruikt als het schilderdoek van een kunstenaar. Alleen gebruikt de kunstenaar hier geen kwasten, maar een mes: de kunstenaar is geen schilder, maar een chirurg. In een serie operaties, die letterlijk als lichaamskunst live wordt uitgezonden, verandert hij langzaam het gezicht van Orlan. Het publiek ziet hoe de scalpel door haar lippen snijdt, terwijl in de operatiezaal mannelijke strippers hun lichaam tonen op de maat van muziek. Orlan is de geperfectioneerde en zakelijke versie van de personen die op het internet te vinden zijn onder de term *extreme body modification*. Hier staan de wensen en afbeeldingen van mensen die hun lichaam willen veranderen, niet op de manier zoals we tegenkwamen bij Nasen Joseph en andere chirurgen die de culturele *passing* wilden versoepelen, maar via moedwillige verminking. Het gaat om de nullo, de man

die zijn geslachtsdelen laat verwijderen, of om de vrouw die niet langer kan leven met benen. Deze vrouw zegt in een interview dat zij haar benen niet wenst: ze horen er niet te zijn, ze is wanhopig en wenst ze weg te hebben. Uiteindelijk gaat een ziekenhuis in Schotland ertoe over de gezonde benen te amputeren. In een aantal gevallen waar de artsen weigerden, hebben patiënten de amputatie zelf uitgevoerd, met gruwelijke consequenties. Ook deze mensen lijden onder hun lichaam, een lichaam dat niet lijkt te zijn gerepresenteerd in de hersenen en daarmee levensvreemd (*alien*) overkomt, als een vijand. De term voor dit leed is *body dysmorphic disorder*.

Toch kan dit soort vergaande chirurgie ook een esthetische keuze zijn. De man die zijn schedel over de lengte van het voorhoofd liet inzagen en zijn wenkbrauwen liet weghalen (zie afbeelding), deed dat welbewust. Hij wilde zijn aangezicht veranderen. Hij creëerde vanuit zichzelf een nieuw mens, althans uiterlijk.

‘MET DE NEUS IS IETS VREEMDS AAN DE HAND. DOOR DE EEUWEN HEEN WORDT AAN DE NEUS EEN WAARDE TOEGEKEND DIE VEEL VERDERGAAT DAN ZIJN FEITELIJKE FUNCTIE.’

Anno 2005 is het ontzag voor het lichaam verdwenen. Het is niet langer de tempel van de heilige geest en de onsterfelijk knagende wormen van Innocentius III zullen ons een zorg zijn. Het lichaam is de machine geworden waarin we wonen. De media laten het lijf in al zijn vormen zien, zowel aangekleed als naakt. Medische programma's tonen de onttakeling; de kijker reist mee onder de huid en krijgt gedetailleerde uitleg over lichaamsonderdelen die anders voor hem verborgen zouden blijven. Crimeseries tonen de gewelddadige dood in geur en kleur en make-overprogramma's leren ons dat het lichaam ons eigendom is waarmee we mogen doen wat we willen. En eigenlijk is dat ook zo. Het lichaam is ons eigendom. Want als ik niet de eigenaar van mijn lichaam ben, wie is het dan wel? Nu de religie als regulerende kracht grotendeels is weggefallen, mogen we ons lijf verbouwen en manipuleren.

Cosmetische chirurgie is een van de vormen waarmee we het lichaam kunnen veranderen. Het is te simpel om deze vorm van chirurgie – en de consumenten ervan – af te doen als uitingen van een gecommmercialiseerde strijd tussen de seksen, waarin de vrouw slechts zou gehoorzamen aan het maatschappelijke (door mannen opgelegde) schoonheidsideaal en daarvoor het chirurgengmes niet uit de weg gaat. Deze aspecten spelen mee. Modes spelen een rol en modes worden gemaakt door mensen, door mannen *en* door vrouwen.

Zowel Gilman als Davis wijst op de complexe kluwen van factoren die spelen rond het succes en de verguizing van de cosmetische chirurgie. Zo beschrijft Davis het werk van Suzanne Noël, een Franse cosmetische chirurg die haar passie voor het vak verbond met haar feministische levensvisie. Noël zag de verandering van lichamen, met name van gezichten, als een methode om vrouwen hun economische zelfstandigheid langer te laten behouden. Een verjongd uiterlijk betekende in het Parijs van de jaren twintig van de vorige eeuw betere kansen op de arbeidsmarkt. Noël gaf vrouwen het recht op een beter (lees jonger) uiterlijk en zij vond dat zij daar goed aan deed.

De huidige kijk op wat er kan en mag met het menselijk lichaam is niets meer of minder dan dat: het beeld dat we anno 2005 hebben van ons stoffelijk omhulsel. Het simpele beeld van het lichaamsideaal dat van alle tijden is, wordt, voorzover dat al bestond, in de boeken van Davis, Gilman en Labrie naar de prullenbak verwezen. Het even simpele beeld dat het bij alle klanten van de cosmetische chirurg gaat om het najagen van schoonheidsidealen, is ook onhoudbaar gebleken. De mens verandert en het lichaam verandert mee. En desnoods helpen we daarbij een handje.

Theo Mulder is hoogleraar bewegingswetenschappen en algemeen directeur van het Interfacultair Centrum voor Bewegingswetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Met dank aan prof. dr. J.P. Nicolai (UMCG, afdeling Plastische Chirurgie) voor zijn opmerkingen en suggesties.

Besproken boeken:

Dubious Equalities and Embodied Differences. Cultural Studies on Cosmetic Surgery
door **K. Davis**
Rowman & Littlefield Publ. New York 2003.
176 pag., € 29,10

Making the Body Beautiful. A Cultural History of Aesthetic Surgery
door **S.L. Gilman**
Princeton University Press. Princeton 2000.
418 pag., € 26,45

Zuiverheid en decadentie. - Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914

door **A. Labrie**

Bert Bakker. Amsterdam 2001.

536 pag., € 29,95